

Article 25fa pilot End User Agreement

This publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act (Auteurswet) with explicit consent by the author. Dutch law entitles the maker of a short scientific work funded either wholly or partially by Dutch public funds to make that work publicly available for no consideration following a reasonable period of time after the work was first published, provided that clear reference is made to the source of the first publication of the work.

This publication is distributed under The Association of Universities in the Netherlands (VSNU)'Article 25fa implementation' pilot project. In this pilot research outputs of researchers employed by Dutch Universities that comply with the legal requirements of Article 25fa of the Dutch Copyright Act are distributed online and free of cost or other barriers in institutional repositories. Research outputs are distributed six months after their first online publication in the original published version and with proper attribution to the source of the original publication.

You are permitted to download and use the publication for personal purposes. Please note that you are not allowed to share this article on other platforms, but can link to it. All rights remain with the author(s) and/or copyrights owner(s) of this work. Any use of the publication or parts of it other than authorised under this licence or copyright law is prohibited. Neither Radboud University nor the authors of this publication are liable for any damage resulting from your (re)use of this publication.

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please contact the Library through email: copyright@ubn.ru.nl, or send a letter to:

University Library
Radboud University
Copyright Information Point
PO Box 9100
6500 HA Nijmegen

You will be contacted as soon as possible.

Constantinopolis, magnae caput aemula Romae?

Het oude en nieuwe Rome in de Latijnse poëzie rond het jaar 400

ROALD DIJKSTRA

Summary: Rome's position as a political and cultural leading city of the Roman Empire was long unchallenged. It became seriously threatened, however, when Constantinople was founded and rose to an outstanding position within a few decades. At the council of 381 it was called the second city after Rome. One wonders if its cultural position was ranked accordingly. In this article the role of Constantinople in Latin poetry around 400 will be investigated as a means of judging its cultural status. It appears that the role of the new Rome cannot be separated from its relation to the old Rome. The representation of Constantinople in the poetry of Ausonius, Paulinus and Claudian is discussed extensively; Porphyry, Prudentius and Namatianus are also briefly touched upon. In all authors, the description of Constantinople contains basic elements of classical literary city praise, but it remains superficial. The prestige of Rome is unparalleled. In some passages, Constantinople is depicted as the enemy of the old capital, but these passages must be carefully placed in their context. It is the silence about the city which is remarkable, especially if compared to the exuberant praise of Rome.

Gedurende vele eeuwen verkondigden Romeinse dichters dat geen enkele stad bij het grote Rome in de schaduw kon staan. Rome werd bezongen als een *aeterna Urbs* (Tibullus, *Elegiae* 2,5,23) en *caput mundi* (Lucanus, *Pharsalia* 2,136 en 2,655) zonder concurrentie. De poëzie weerspiegelde de politieke situatie: er was in het hele Romeinse Rijk inderdaad geen stad zo groot en machtig als Rome. In de vierde eeuw werd er echter getornd aan haar bijzondere positie. Constantinopel, door Constantijn gesticht op de plaats van de oude stad Byzantium, veroverde pijlsnel een belangrijke positie in het Romeinse Rijk. Al snel werd ze *Roma nova*, het nieuwe Rome, genoemd en beschouwd als de belangrijkste hoofdstad van het Rijk. Maar in welke mate liet de opkomst van Constantinopel haar sporen na in de Latijnse poëzie, die juist sterk door lof voor Rome gekenmerkt werd?

Hoe het onbeduidende Byzantium veranderde in het nieuwe Rome

Constantinopel werd in 324 gesticht door Constantijn na de overwinning op zijn rivaal Licinius, op de plaats van het antieke Byzantium.¹ Deze stad had nooit een grote rol gespeeld in de geschiedenis. Het is dan ook logisch dat ze in de Latijnse poëzie geen indrukwekkende sporen heeft nagelaten. Het blijft bij Byzantijnse wijn (Horatius, *Sermones* 2,4,66), Byzantijnse hagedissen (Stattius, *Silvae* 4,9,13) en een enkele geografische opmerking (Ovidius, *Tristia* 1,10,31 en Lucanus, *Pharsalia* 9,958).

Maar Byzantium veranderde dus in Constantinopel en dat was meer dan een naamsverandering. De stad werd getransformeerd tot een stad die kon wedijveren met het grote Rome. Constantinopel werd versierd met *spolia* uit het hele Rijk. Zelfs ‘menselijke *spolia*’ werden ingezet om de stad prestige te geven: verschillende Romeinen werden verleid senator te worden in Constantinopel, in een senaat die naar Romeins voorbeeld geformeerd was.² Het is onduidelijk of Constantijn van plan was Rome te vervangen: wat zeker is, is dat hij Constantinopel vooral ter ere van zichzelf stichtte (hetgeen ook blijkt uit de naam) en bovendien op een strategische plaats in het belangrijke oostelijke deel van het Rijk. Waarschijnlijk zag Constantijn echter in dat het vervangen van Rome, een symbool van en vaak ook synoniem voor het Romeinse Rijk, ondenkbaar was in de vierde eeuw.

Constantinopel was zeker niet de eerste stad die (tijdelijk) met keizerlijke allure getooid werd. Vooral vanaf Diocletianus’ tetrarchie nam het aantal ‘hoofdsteden’ fors toe: Trier, Milaan, Nicomedia, Antiochië en later Ravenna waren gedurende enige tijd belangrijk als keizerlijke residenties. Alleen Constantinopel wordt echter in een officieel document (de derde canon van het concilie van 381, gehouden in Constantinopel zelf) de tweede stad na Rome genoemd. Dit lijkt een weerslag van het feit dat keizer Theodosius I (379-395) de stad als vaste woonplaats had gekozen en ervoor had gezorgd dat zij een orthodoxe bisschop kreeg (in de periode 339-380 werd ze geleid door Ariaanse bisschoppen). De opmerking in de concilieakten had weliswaar geen enkele juridische waarde, maar was wel van groot symbolisch belang.

Constantinopel overtrof dus duidelijk de eerder genoemde keizersteden. Die werden op hun beurt verreweg overtroffen door de symbolische waarde van de stad Rome.³ Net als Byzantium worden zij dan ook slechts sporadisch

1 Stephenson (2011: 193) suggereert dat Licinius al was begonnen om Byzantium te verfraaien en dat Constantijn diens ingrepen overnam en tot de zijne maakte na de overwinning op zijn rivaal.

2 Zie voor een beknopt overzicht van de transformatie Stephenson (2011: 190-211, verdere literatuur op pp. 339-41) en Bardill (2012: 251-5). Voor de senaat van Constantinopel zie ook Chantraine (1992: 5-6).

3 Cf. Beck (1964: 167); Long (2004: 14-5).

in poëzie vermeld, ook toen ze in de vierde eeuw politiek gezien een belangrijke positie innamen.⁴

In de poëzie wordt Constantinopel al genoemd als de stad nog niet eens gewijd is (dit gebeurde in 330). Een van de eerste christelijke dichters, Publilius Optatianus Porphyrius (circa 265-335), noemt de stad in een reeks gedichten die in 325 gedateerd wordt. Hij is waarschijnlijk echter overdreven complimenteus voor Constantinopel om zijn verbanning door Constantijn (aan wie de gedichten opgedragen zijn) ongedaan te maken. Waarschijnlijk zouden maar weinig schrijvers Constantinopel kort voor 330 reeds als *Roma soror* (*carmen* 18,34) en *Roma altera* (*carmen* 4,6) aanduiden. Na Porphyrius wordt Constantinopel pas aan het einde van de vierde eeuw weer in poëzie vermeld.

Stadslof in klassieke poëzie

In de poëzie was de traditie van lof op Rome veel rijker dan die van lof op andere steden.⁵ Desalniettemin komen lofzangen op steden wel door de hele Griekse en Latijnse literatuur voor, in alle genres. Pas bij Quintilianus lijkt er echter sprake van een model van stedenprijs in de Romeinse literatuur (bij de Grieken is het er al eerder). Hij onderscheidt drie elementen: de stichter, de deugden die blijken uit het handelen van de bewoners en de topografische ligging (*Institutiones* 3,7,26). Uiteraard werden op Quintilianus' indeling allerlei variaties toegepast, maar we zullen zien dat deze basiselementen ook in Constantinopels representatie naar voren komen.⁶

Rome in laatantieke poëzie

Al sinds de Augusteïsche tijd stond Rome symbool voor het Romeinse Rijk: *Roma caput mundi*. Tegelijk was Rome het symbool voor de keizerlijke macht, omdat de keizer zijn grootste triomfen traditiegetrouw in Rome vierde. In Rome zetelde ook de senaat, die de republikeinse idealen hooghield. Het Romeinse burgerrecht was de sleutel tot een leven van aanzien in het Rijk

- 4 Trier, Ravenna en Nicomedia worden zelfs in het geheel niet bij naam genoemd; Sirmium eenmaal, Antiochië vier keer. Milaan komt alleen in Ausonius' *Ordo urbium nobilium* voor (zie onder) en in een hymne van Ambrosius, bisschop van Milaan (hymne 11,2). Claudianus besteedt hoegenaamd geen aandacht aan de stad terwijl hij toch vooral in Milaan aan het hof werkzaam was (zijn interesse in Rome is daarentegen enorm, cf. Zarini (2010: 5). Uiteraard valt er meer te zeggen over deze steden, maar het bovenstaande geeft wel een indicatie van hun rol in de Latijnse poëzie.
- 5 Deze traditie is het beste zichtbaar in de anthologie van Kytzler (1972). Lof van plaatsen is natuurlijk van alle tijden; ook Umberto Eco besteedt er aandacht aan in zijn *De betovering van lijsten* (Bert Bakker, 2009; vertaling van *Vertigine della lista*), zie in het bijzonder pp. 80-111 (op 88 citeert Eco Sidonius Apollinaris' lofdicht op Narbonne).
- 6 Ik ontleen de informatie uit deze alinea aan Pernot (1993).

en werd door de *Constitutio Antoniniana* (212) overal verspreid. In de vierde eeuw werd Rome echter ook steeds meer het centrum en symbool van de nieuwe macht in het Rijk: het christendom. Toen de Romeinse bisschoppen zich meer en meer als hoeders van de kerk opwierpen, werd Rome ook symbool van het pausschap. Voor de niet-christenen en vooral voor een conservatieve, aristocratische elite was Rome ook het symbool van de pagane glorie van het Rijk in het verleden en van de klassieke cultuur. Bij christenen daarentegen vervulde Rome een rol in hun visie op het heden en de toekomst: Rome en haar Rijk werden gezien als onderdeel van een goddelijk heilsplan, dat onder andere op basis van het bijbelboek Daniel bestudeerd werd.⁷ Al deze verschillende rollen van Rome liepen in de praktijk uiteraard door elkaar heen.

De bekendste woordvoerders van het niet-christelijke Rome in Latijnse poëzie rond 400 zijn Claudius Claudianus en Rutilius Claudius Namatianus. De laatste is de auteur van een gedicht waarin hij zijn reis van Rome naar Gallië beschrijft. In zijn dichtwerk (rond 417 geschreven), *De reditu suo*, zingt hij de lof van Rome. Zo noemt hij de stad *regina pulcherrima mundi* (1,47) en *genetrix hominum genetrixque deorum* (1,49) en prijst hij haar als bringer van beschaving (1,65). In een uitval tegen Stilicho, de rechterhand van keizer Honorius (395-423) en beschermheer van Claudianus (zie onder), prijst Namatianus Rome wederom. Hij vergelijkt Stilicho met Nero: *hic immortalē, mortalem perculit ille, / hic mundi matrem perculit, ille suam* 'Zijn moeder doodde Nero, hij (*scil.* Stilicho) die van ons allen; sterfelijk de een, maar zij: onsterfelijk!⁸ Ergere belediging was voor Namatianus niet denkbaar: Stilicho had de onsterfelijke moederstad geschaad.

Een dergelijke verafgoding van Rome (sinds de tweede eeuw voor Christus daadwerkelijk als godin gezien, naar Grieks voorbeeld) is ook te vinden bij Claudianus (*fl.* 400). De Alexandrijnse dichter tooit zijn werk met vele *exempla* uit de Romeinse geschiedenis en prijst Rome, haar senaat en de keizer uitbundig. Claudianus was echter eerst en vooral een (zeer begaafd) gelegenhedsdichter die zijn werk in extreme mate aanpaste aan zijn opdrachtgever en publiek. Claudianus' ogenschijnlijke verheerlijking van Rome, die vaak als een diepgevoelde persoonlijke verering is opgevat, is in de eerste plaats een pose die uitstekend heeft gewerkt (en ook nu nog het oordeel over zijn werk beïnvloedt).⁹ Ook Claudianus' beroemdste lofzang op Rome (*In consulatu Stilichonis* 3, hoogtepunt in de verzen 130-60) is een verzameling *topoi* die allemaal al in de fameuze lofredde voor Rome van Aelius Aristides terug te vinden zijn. Van oudsher hoort daar ook de aandacht voor de topografische positie van Rome bij (gesitueerd op zeven heuvels, bij de Tiber).¹⁰

7 Zie voor een bespreking van de vele Romes: Hofmann (2002: 497-9; 509). Idem (500-4) voor de rol van Rome in het christelijke denken.

8 Tekst en vertaling: Verbaal (2004).

9 Cameron (1970: 349-89, vooral 349-69). Cf. Paschoud (1967: 151-5).

10 Roberts (2001: 542 en 551-2).

Enkele grote thema's domineren de seculiere Romepoëzie: vooral verwijzingen naar het verre verleden en naar het gevaar dat Rome bedreigde, zowel van barbaren als van het nieuwe Rome. Het christelijke Rome ontbreekt geheel en al in de werken van seculiere dichters als Namatianus en Claudianus.¹¹

In de poëzie van Ambrosius, Damasus en Prudentius komt dit christelijke Rome echter uitgebreid naar voren. Deze dichters verwerpen het pagane verleden van de stad en hebben veel aandacht voor de christelijke herstelling van Rome (door het martelaarschap van Petrus en Paulus) en haar rol in Gods wereldorde en heilsplan.¹² Damasus (305-384, bisschop van Rome van 366 tot 384) schreef epigrammen die in kerken bij de graven van martelaren geplaatst werden. Door de toestroom van pelgrims naar die kerken werd de faam van Rome door heel Europa verspreid. Uiteraard spelen hierbij de apostelen Petrus en Paulus een belangrijke rol. Zij zijn immers de stichters van het christelijke Rome en de christelijke tegenhangers van Romulus en Remus. In Damasus' epigram 20 worden de twee apostelen expliciet voor Rome opgeëist. Ook in andere christelijke poëzie spelen martelaren een belangrijke rol in de bespreking van steden: de stad wordt geprezen via hen en de heiligen beschermen de stad.

Prudentius verwijst ook uitgebreid naar de fysieke veranderingen in de stad, bijvoorbeeld in *Peristephanon* 12, waarin hij de Sint-Pieter en de Sint-Paulus-buiten-de-muren beschrijft. Uiteraard grijpt hij hiermee terug op de klassieke traditie waarin de monumenten van Rome beschreven worden. Over Paulinus en Ausonius kom ik verderop nog te spreken. Het voert te ver om het complete Romebeeld in de laatantieke poëzie uiteen te zetten. Het is bovendien een onderwerp dat zich al in zeer veel belangstelling heeft mogen verheugen.¹³ Belangrijk is dat in de periode waarin Constantinopel zich steeds duidelijker als concurrent van Rome profileert (in het laatste kwart van de vierde eeuw) Rome bij de christelijke dichters onmiskenbaar positieve associaties oproept (vóór Constantijn werd Rome nog vaak zeer negatief beoordeeld). Het Romebeeld van christelijke en pagane auteurs had daardoor meer overeenkomsten dan verschillen.¹⁴

11 Zarini (2010: 3-10). Het gevaar van Constantinopel bespreekt Zarini slechts kort: hij noemt alleen Claudianus en Sidonius Apollinaris. Cf. Klein (2003: 91).

12 Zarini (2010: 7-14).

13 Zie bijvoorbeeld Ruysschaert (1966), Paschoud (1967), Smolak (2001), Klein (2003) en bovenal Roberts (2001) en Zarini (2010). Aan Claudianus' visie op Rome is behalve door Cameron (1970) ook door Long (2004) uitgebreid aandacht besteed.

14 Cf. bijvoorbeeld Fux (2003: 105): '(...) (sc. Prudence) partage avec les derniers païens une admiration sans bornes pour Rome (...)' en Klein (2003: 560).

Ausonius: Constantinopel als het nieuwe Carthago

De aristocraat Decimus Magnus Ausonius (310-394) was niet alleen dichter maar ook redenaar, leraar (onder meer van keizer Gratianus (367-383) en Paulinus van Nola) en staatsman. Hij lijkt een bijzondere interesse te hebben gehad in steden, want hij schreef een verzameling gedichten waarin de lof van de belangrijkste steden van het Romeinse Rijk wordt gezongen in hexameters: de *Ordo urbium nobilium* (rond 388 gepubliceerd). Vooral Rome en Bordeaux (de geboortestad van Ausonius) worden geprezen. De positie van Rome is opvallend: het gedicht, dat specifiek aan haar gewijd is, telt slechts één hexameter. Rome dient echter ook vaak als referentiepunt in de beschrijving van andere steden. Bovendien staat haar gedicht aan het begin van de reeks en prijst het Rome in niet mis te verstane bewoordingen: *Prima urbes inter, divum domus, aurea Roma* – ‘Eerste onder de steden, huis van de goden, gouden Rome.’¹⁵ Dit vers knoopt via intertextuele verwijzingen duidelijk aan bij de literaire traditie, maar toont ook in welk opzicht de klassieke en christelijke traditie elkaar raken: de stad wordt geprezen vanwege de band met het goddelijke.¹⁶

De stedencatalogus bespreekt vooral steden van naam en faam, niet per se de belangrijkste van het Rijk.¹⁷ Het is daarom tekenend voor de roem van Constantinopel aan het einde van de vierde eeuw dat de stad reeds als tweede stad wordt genoemd. Het is echter even veelzeggend dat Constantinopel de tweede plaats deelt met Carthago, Romes voormalige aartsvijand.¹⁸ Carthago en Constantinopel worden in één gedicht behandeld:

*Constantinopoli assurgit Carthago priori,
non toto cessura gradu, quia tertia dici
fastidit, non ausa locum sperare secundum,
qui fuit ante parum. Vetus hanc opulentia praefert,
5 hanc fortuna recens: fuit haec, subit ista novisque
excellens meritis veterem praestringit honorem
et Constantino concedere cogit Elissam.
Accusat Carthago deos iam plena pudoris
nunc quoque si cedat, Romam vix passa priorem.
10 Componat vestros fortuna antiqua tumores:
ite pares, tandem memores quod numine divum
angustas mutastis opes et nomina, tu cum
Byzantina Lygos, tu Punica Byrsa fuisti.*

15 Teksten Ausonius: Green (1999). Green (1991) geeft tekst en commentaar.

16 Hack (1997: 24).

17 Green (1991: 569-70). Ausonius zelf schrijft in een van de laatste verzen van het werk (*Ordo* 20,36): *Hic labor extremus celebres collegerit urbes*, ‘Moge dit laatste werk (sc. het gedicht over Bordeaux) de reeks beroemde steden afsluiten.’

18 Cf. Paschoud (1967: 31).

Voor een voortreffelijker Constantinopel maakt Carthago plaats, maar ze zal niet een hele plaats wijken, omdat ze niet toestaat als derde genoemd te worden maar ze ook niet op een tweede plaats heeft durven hopen, die eerder te gering was. De oude stad gaat de andere voor in aanzien, de nieuwe de andere in voorspoed. De ene was eerder, die andere volgt haar op en verstikt oude eer door uit te blinken in nieuwe verdiensten en ze dwingt Elissa te wijken voor Constantijn. Carthago beschuldigt nu vol schaamte de goden indien ze nu weer moet wijken terwijl ze kort geleden nog Rome voor heeft moeten laten gaan. Laat jullie oude statuur jullie trots tot bedaren brengen: ga gelijk op, besef toch eindelijk dat jullie door de wil van de goden een karige rijkdom en naam hebben verwisseld: jij omdat je het Byzantijnse Lygos, en jij omdat je het Punische Byrsa bent geweest.

Na dit gedicht volgen de steden Alexandrië en Antiochië (eveneens tezamen behandeld), vóór Trier en Milaan.¹⁹ In totaal noemt Ausonius twintig steden. Hierbij valt op dat hij een voorkeur heeft voor westerse steden en in het bijzonder voor die van Gallië, waar hij vandaan kwam: hij wijdt 86 verzen aan vijf Gallische steden en slechts 82 aan de vijftien andere steden in de *Ordo*. Het lijkt erop dat Ausonius zijn persoonlijke voorkeuren en het algemene belang van de steden liet meespelen in de keuze voor steden in de catalogus; beide werden bepaald door een Gallisch perspectief.²⁰

De tijd (en dus de stadsgeschiedenis die Quintilianus noemt) speelt een belangrijke rol in Ausonius' gedicht (cf. vooral 4 *ante, vetus*; 5 *recens, novis*; 6 *veterem*): de successen van Constantinopel zijn recent en de indruk ontstaat dat Ausonius nog niet zeker is dat de stad haar nieuw verworven positie vast zal weten te houden. Dit wordt nog geaccentueerd doordat Carthago wordt gepresenteerd als een uitdager van Rome die zich pas onlangs (9 *vix*) gewonnen heeft moeten geven. Ten tijde van Ausonius' schrijven lag de periode waarin Carthago zich als politieke macht en uitdager van Rome opwierp echter al zo'n zeven eeuwen in het verleden. Het succes van Constantinopel is dus nog broos.

Tegelijkertijd wordt benadrukt dat Constantinopel een christelijke stad is, in tegenstelling tot Carthago dat haar roem geheel in het pagane tijdperk moet zoeken (cf. de tegenstelling tussen Constantijn en Dido, hier Elissa genoemd, in vers 7 en Carthago dat de goden beschuldigt in 8).

Aan het einde relativeert Ausonius Constantinopels succes (11-3). Naar Rome wordt in dit gedicht alleen verwezen om aan te geven welke plaats Carthago en Constantinopel betwisten. Constantinopel wordt nergens direct met Rome vergeleken, laat staan aan haar gelijkgesteld, zoals in de verzen van Paulinus van Nola.

- 19 Green (1991: 572) wijst op het contrast tussen de beschrijving van Antiochië en Alexandrië en die van Constantinopel en Carthago: 'Ausonius' distaste is clear in this uninformative sketch. The dignified *agon* of the previous two cities gives way to a more sordid quarrel.'
- 20 Zie Beck (1969: 37-41) en Green (1991: 569-71) voor een korte karakterisering van de *Ordo*.

In het dichtwerk over ‘professoren’ (*Commemoratio professorum Burdigalensium*) wijdde Ausonius het eerste gedicht aan zijn oom Aemilius Magnus Arborius, die onder andere in Constantinopel werkte (16,13-6):²¹

*Byzanti inde arcem Thressaeque Propontidis urbem
Constantinopolim fama tui pepulit.
Illic diues opum doctoque ibi Caesare honorus
occumbis patribus, Magne, superstibus.*

Vandaar heeft jouw roem je naar de burcht van Byzantium en Constantinopel, de stad van de Thracische zee van Marmara, gebracht. Daar, Magnus, rijk aan middelen en geëerd als keizerleraar, daar stierf je, terwijl je ouders nog in leven waren.²²

In de verzen 13-4 is er vooral aandacht voor de geografische ligging van Constantinopel. Daarna maakt Ausonius opnieuw de vergelijking tussen Constantinopel en Carthago door de zinsnede *dives opum*, die in *Aeneis* 1,14 naar de Afrikaanse stad verwijst. Tegelijkertijd verwijst de frase in *Aeneis* 2,22 naar het eilandje Tenedos, voor de kust van Troje. Hoewel Troje in de ontstaansmythe van Rome een niet onbelangrijke rol speelt, lijkt de overeenkomst met Carthago te zijn dat ook Troje lang de vijand was van de Grieken, zoals Carthago dat was van de Romeinen.

Ook andere steden worden door Ausonius regelmatig met Rome vergeleken: hierdoor wordt zijn bijzondere band met Rome benadrukt. Het duidelijkst komt deze naar voren in de laatste verzen van de *Ordo*, in het slotgedicht dat aan Ausonius’ geboortestad Bordeaux gewijd is (20,164-8):

*Vtque caput numeri Roma inclita, sic capite isto
Burdigala ancipiti confirmet vertice sedem.
Haec patria est, patrias sed Roma supervenit omnes.
Diligo Burdigalam, Romam colo. Civis in hac sum,
consul in ambabus: cunae hic, ibi sella curulis.*

En zoals het beroemde Rome de uiterste van de reeks is, neemt Bordeaux evenzo aan deze kant haar plaats; zo is er een dubbel hoofd. De ene is mijn geboortestad, maar Rome overtreft alle geboortesteden. Bordeaux bemin ik, maar Rome vereer ik. Ik was burger in de ene stad, consul in beide: hier stond mijn wieg, daar mijn ambtsetel.

Diligo Burdigalam, Romam colo: duidelijker kon de dichter het niet uitdrukken. Zijn bijzondere waardering voor Bordeaux spreekt uit zowel de *Ordo* als

21 Ausonius noemt Constantinopel ook nog in vers 4 van hetzelfde gedicht en in *Parentalia* 3,15-6 (ook een gedicht over Arborius). In de poëtische brief 3,38-9 noemt Ausonius de Byzantijnse oesters.

22 Zie voor de verzen 15-6 het commentaar van Lolli (1997: 80).

de rest van zijn oeuvre – ondanks het relatief beperkte aanzien van Bordeaux in de vierde eeuw²³ – maar Rome overtreft zelfs Ausonius' dierbare geboortestad. In dit licht bezien is het niet meer dan logisch dat ook Constantinopel voor Rome moet wijken. Daar komt nog bij dat Ausonius hoogstwaarschijnlijk nooit in Constantijns stad geweest is en er dus geen persoonlijke affiniteit mee had. Dit gebrek aan persoonlijke affiniteit werd nog versterkt door een gebrek aan wat men misschien 'culturele affiniteit' zou kunnen noemen. Een sterke poëtische traditie van lof op Constantinopel ontbrak, deels vanwege de allesoverheersende rol van Rome, deels vanwege de recente opmars van Constantijns stichting. De eerder genoemde nadruk van Ausonius zelf op het recente karakter van Constantinopels roem is hier het beste bewijs van. Quintilianus' topografie en vermelding van de stichter komen bij Ausonius terug: de Constantinopolitanen en hun verdiensten worden door hem echter genegeerd, waarschijnlijk omdat zijn interesse vooral de stad zelf gold.

Relieken als bescherming: Constantinopel bij Paulinus van Nola

In 405 schreef Paulinus van Nola (355-431) een gedicht waarin hij inging op de verhouding tussen Rome en Constantinopel. Deze Paulinus wijdde zijn leven vanaf 395 aan de heilige Felix. Rondom de begraafplaats van de heilige in Nola had hij een klooster- en pelgrimscomplex opgericht.²⁴ Paulinus ontving vele gasten in Nola en bezocht Rome minimaal één keer per jaar, op de gedenkdag van Petrus en Paulus (29 juni). Deze dag bracht hij niet alleen in devotie door, maar gebruikte hij ook om een uitgebreid sociaal netwerk in stand te houden.²⁵

In Nola was het jaarlijkse hoogtepunt uiteraard de gedenkdag van Felix, op 14 januari. Paulinus had de gewoonte opgevat om ieder jaar een zelfgeschreven gedicht ter ere van zijn patroonheilige voor te dragen aan de toegestroomde pelgrims. Deze gedichten kenmerken zich door gebruik van klassieke metra en stijlmiddelen, gecombineerd met vaak eenvoudig te begrijpen verhalen waarin de biografie van Felix of door hem verrichte wonderen aan bod komen.²⁶

Het gedicht uit 405 (*carmen* 19) is zo'n *natalicium*. De kracht die van Felix' relieken uitgaat, wordt uitvoerig beschreven (het gedicht telt 730 hexameters).

23 Zie Beck (1969: 57-66).

24 Deze site is nog steeds te bezoeken en zeer de moeite waard, al bemoeilijken de vele bouwlagen en verschillende kerken op een kleine oppervlakte een goed begrip. Het antieke Nola heet tegenwoordig Cimitile.

25 Mratschek (2001). Paulinus' relatie met Rome verbeterde aanzienlijk na de dood van bisschop Siricius (in 399), zie Trout (1999: 114-6).

26 Zo vormen de *carmina* 15 en 16 een soort poëtische biografie van Felix. *Carmen* 24,21-298 bevat een verhaal over de redding van ene Martinianus door een editie van de brieven van Paulus.

Deze relieken waren uiteraard in Nola te bewonderen. Maar niet alleen Nola, de hele wereld had relieken nodig volgens Paulinus. Hier deed zich echter het probleem voor dat niet alle gebieden over relieken van martelaren beschikten (c. 19,317-9): daarom had God vanaf de regering van Constantijn machtigen bewogen hier verandering in te brengen (c. 19,319-28). Paulinus geeft dan een voorbeeld van Constantijns bemoeyenis met de verspreiding van relieken (c. 19,329-42):

*Nam Constantinus proprii cum conderet urbem
nominis et primus Romano in nomine regum
christicolam gereret, divinum mente recepit
consilium, ut quoniam Romanae moenibus urbis,
aemula magnificis strueret tunc moenia coeptis,
his quoque Romuleam sequeretur dotibus urbem,
ut sua apostolicis muniret moenia laetus
corporibus. Tunc Andream devexit Achivis
Timotheumque Asia; geminis ita turribus extat
Constantinopolis, magna caput aemula Romae,
verius hoc similis Romanis culmine muris,
quod Petrum Paulumque pari deus ambitione
compensavit ei, meruit quae sumere Pauli
discipulum cum fratre Petri.²⁷*

Want toen Constantijn de stad stichtte die zijn eigen naam draagt en als eerste van de koningen met Romeinse naam zich een christen betoonde, heeft hij in de geest een goddelijk advies ontvangen. Namelijk dat, aangezien hij toen met geweldige inspanningen muren zou optrekken die zouden kunnen wedijveren met de schitterende muren van de stad Rome, hij Romulus' stad ook zou navolgen via déze geschenken, dat hij in blijdschap zijn eigen muren zou beveiligen met apostolische lichamen. Toen heeft hij Andreas bij de Grieken weggehaald en Timotheus uit Asia. Zo rijst Constantinopel op met dubbele torens, een hoofdstad die wedijvert met het grote Rome: sterker nog, door dit hoogtepunt is zij gelijk aan de Romeinse muren. God heeft haar met een vergelijkbare begunstiging gecompenseerd voor Petrus en Paulus: zij heeft het verdiend de volgeling van Paulus in zich op te nemen met de broer van Petrus.

Na deze passage vervolgt Paulinus zijn gedicht door de wonderen in herinnering te roepen die de relieken van Andreas en Timotheus op weg naar Constantinopel verrichtten (342-52). Deze laatste passage valt niet op historische juistheid te controleren. Over de datum van de overbrenging van de relieken is discussie. De traditionele data voor de overbrenging van de relieken van Timotheus en Andreas naar Constantinopel zijn 356 en 357, in de regeringsperiode van Constantius II (337-361).²⁸ Onlangs is echter betoogd dat de relieken

27 Teksten Paulinus van Nola: De Hartel (1999).

28 Delehay (1933: 54-5) vermeldt dat de translatie van Timotheus en Andreas het eerste ons

van Andreas al in 336 werden overgebracht, onder Constantijn (306-337). Zo staat het ook bij Paulinus: hij is een van de oudste bronnen voor deze kwestie, maar de betrouwbaarheid van zijn gedicht wordt laag ingeschat.²⁹ De dichter was inderdaad niet erg geïnteresseerd in historische accuratesse, maar des te meer in de werking van relieken. Waarschijnlijk heeft Paulinus weinig moeite gedaan om zijn bron over de verplaatsing van de relieken te verifiëren, maar zat hij in dit geval toevallig goed. De verbinding met de naam van Constantijn verleende in ieder geval veel aanzien aan de relieken en dus ook aan Constantinopel: de stad was vanaf haar stichting begiftigd met de relieken van twee belangrijke christelijke heiligen. In zijn verwijzing naar Rome legt Paulinus juist de nadruk op het pagane verleden van de stad: *Romuleam...urbem* (324).

Een andere reden om op deze manier naar Rome te verwijzen wordt prijsgegeven door *dotibus*, dat verwijst naar de relieken van Andreas en Timotheus. De combinatie van Romulus als symbool voor de stad Rome en relieken als *dotes*, komt namelijk ook voor bij Prudentius (348- ongeveer 404) in zijn beroemde hymne ter ere van Petrus en Paulus (*Peristephanon* 12). Hierin beschrijft hij het feest van de twee belangrijkste apostelen van Rome (het feest dat Paulinus elk jaar bezoekt). De betreffende passage bij Prudentius luidt (*Per.* 12,55-7): *Ecce duas fidei summo Patre conferente dotes, / urbi colendas quas dedit togatae. / Aspice, per bifidas plebs Romula funditur plateas (...)*³⁰ ‘Kijk! Daar zijn de twee geschenken van het geloof, door de hoogste Vader verenigd: hij heeft hen aan de togastad gegeven om vereerd te worden. Kijk! Het volk van Romulus verspreidt zich over twee wegen (...).’ Ook hier worden de christelijke heiligen, of de aan hen gewijde kerken Sint-Pieter en Sint-Paulus-buiten-de-muren, met het woord *dotes* aangeduid.³¹

Deze verwijzingen culminerend in Paulinus’ gedicht in een aperte gelijkstelling van Constantinopel met Rome: *Constantinopolis, magnae caput aemula Romae* (*carmen* 19,328).³² Deze notie wordt verbonden met de gedachte dat de relieken van Timotheus en Andreas vergelijkbaar zijn met die van Petrus en Paulus, omdat beiden met de twee voornaamste apostelen een bijzondere band hadden: Andreas was Petrus’ broer (Lukas 6,14) en Timotheus was een leerling van Paulus (hij is degene aan wie twee nieuwtestamentische brieven

bekende geval is van een openlijke, gevierde overplaatsing. Opvallend genoeg noemt Paulinus niet de relieken van Lukas die tegelijk met Andreas naar Constantinopel gebracht werden.

29 ‘Finally, for what it is worth, Paulinus (...)’, zie Burgess (2003: 28); cf. Delehay (1933: 55 n. 4) over de onzekerheid omtrent de relieken. Piras (2001: 279) suggereert dat Paulinus verwijst naar de intenties van Constantijn en niet bedoelt dat hij de relieken zelf liet verplaatsen, maar hij schreef vóór Burgess: zijn hypothese lijkt nu gezocht.

30 In *Peristephanon* 12 worden archilocheïsche verzen afgewisseld met iambische trimeters. Teksten Prudentius: Lavarenne (1951).

31 Zie ook Mönnich (1990: 363).

32 Dit vers vertoont een zeer sterke parallel met Claudianus *In Rufinum* 11,54 dat ook over Constantinopel gaat. Ik bespreek deze passage in de volgende paragraaf. In *Rufinum* 11 is vermoedelijk geschreven in 397, zie Cameron (1970: 76-87).

zijn gewijd en de man die Paulus vergezelde op veel van zijn reizen). Als twee torens (*gemini turres*, v. 327) beschermen ze Constantinopel. Dat God de stad daarom *pari ambitione* (v. 330) met relieken begiftigde, is echter een schromelijke overdrijving. De status van Petrus en Paulus was veel groter dan die van Andreas en Timotheus. De eerste drie zijn apostelen, getuigen van Christus, en stellen als zodanig Timotheus in de schaduw. Maar ook de apostel Andreas was veel minder populair en aanzienlijk dan Petrus en Paulus. De tradities over deze apostel en zijn bijzondere band met Constantinopel komen bovendien pas op in de vijfde eeuw, decennia ná verschijning van Paulinus' gedicht.³³ De torens van Constantinopel refereren natuurlijk ook aan de enkele verzen eerder genoemde schitterende muren van Rome die door Constantinopel werden geëvenaard.

Het is duidelijk dat Paulinus in de context van dit gedicht de eerste grote verplaatsing van relieken vooral wil beschrijven als onderdeel van zijn lofzang op de kracht van de heiligencultus. Paulinus noemt Constantinopel in zijn poëzie verder niet, maar Rome noemt hij dertig keer bij naam. Bovendien laat hij elders zelfs het nietige Nola positief afsteken bij Rome als het hem zo uitkomt (*carmen* 13,26-30). Als Paulinus Constantinopel noemt, besteedt hij aandacht aan elementen die ook door Quintilianus werden genoemd als onderdeel van stadslofprijzingen: de geschiedenis (Constantijn en de overbrenging van relieken) en beroemde 'burgers' van de stad (de heiligen Andreas en Timotheus).

De zojuist genoemde Prudentius, een dichter met een aanzienlijk groter oeuvre dan Paulinus, noemt Constantinopel opvallend genoeg in het geheel niet, hoewel hij wel veel aandacht aan Rome besteedt en via zijn *Contra Symmachum* ook zijn politiek engagement toonde.³⁴

Claudianus: stadspoëzie en propaganda

Een van de grootste dichters van de vierde eeuw, zo niet de grootste, is Claudius Claudianus (†404). Rome speelt onmiskenbaar een belangrijke rol in zijn werk.

Claudianus is vaak een anti-oosterse houding verweten, ook in zijn verhouding tot Constantinopel, maar hij was eerst en vooral de dichter van zijn patroon Stilicho, de feitelijke machthebber in het Westen die officieel onder keizer Honorius stond. Zijn (geringe) negatieve uitlatingen over het Oosten

33 Zie Dvornik (1958: 138-56, 149-50 over Paulinus en Andreas).

34 Prudentius noemt ook geen ander gebied uit het oostelijke rijkdeel, zie Fux (2003: 6). Op p. 54 wijst Fux erop dat *Peristephanon* 10 Prudentius' enige gedicht is dat is gewijd aan een martelaar uit het oosten. Hij zou bovendien Constantinopel bekritisieren door heidenen met Troje te verbinden (Constantinopel was gesticht vlakbij de plaats waar men Troje situeerde), zie id. 58: n. 78.

dienden daarom de politiek van Stilicho en waren vooral bedoeld om Stilicho als ideale machthebber over beide rijkshelven naar voren te schuiven, niet om vanuit een soort oriëntalisme avant la lettre het Oosten te bekritisseren.³⁵

Enkele keren geeft Claudianus expliciet blijk van Constantinopels grote status in de vierde eeuw, zoals in zijn tweede schotschrift tegen Rufinus. Rufinus, adviseur van de oosterse keizer Arcadius (383-408) en tegenspeler van Stilicho, is in de stad aan de Bosporus en kijkt vergenoegd toe hoe de barbaarse vijanden met wie hij samenspannt de stad belegeren. De stad zelf is ondertussen in angstige afwachting van wat komen gaat. Claudianus schrijft (*In Rufinum* II,54-6): *Urbs etiam, magnae quae dicitur aemula Romae/et Chalcedonias contra despectat harenas/ (...) terrore mouetur (...)* ‘Ook in de stad die rivaal heet van het grote Rome en uitkijkt, aan de overzij, op Chalcedonisch land, heerst angst (...).³⁶ Hier geeft Claudianus toe dat de status van Constantinopel in zijn tijd groot is: de lezer wordt immers verondersteld te weten waar het om gaat zonder dat de naam Constantinopel genoemd wordt (in de verzen 22-53 hiervoor worden bovendien allerlei streken genoemd met naam en toenaam). De enige andere informatie is een geografische aanduiding (cf. *In Rufinum* II,348-50 en *De bello Gildonico* 25). Het praefix *de* in *despectat* lijkt nog te verwijzen naar de hoge ligging van Constantinopel.³⁷

Naast het *urbs aemula magnae Romae*, kwalificeert Claudianus Constantinopel ook vleidend als *altera Roma*. De context is echter negatief: de gepersonifieerde Roma doet haar beklag bij Jupiter over Gildo, door wiens toedoen de provincie Africa aan Constantinopel graan leverde in plaats van aan Rome. Als Gildo verslagen is, beschrijft Claudianus de twist in *De bello Gildonico*. Hierin is Roma’s rede opgenomen (vv. 17-127). Ze vertelt hoe sinds Caesars machtsgreep alles in Rome minder werd. Graan was er echter genoeg, uit Egypte en Libië (vv. 52-9), totdat Constantinopel de graantoevoer verstoorde (60-1): *Cum subiit par Roma mihi diuisaque sumpsit laequales Aurora togas (...)* ‘En toen kwam dat tweede Rome in het oosten, waar men ook toga’s aantrok, net als hier (...).’ Het valt op dat Claudianus Constantinopel wederom niet bij name noemt. Hij erkent haar prestige door haar als *par Roma* te betitelen, maar maakt haar ook symbolisch voor het oostelijk deel van het Rijk dat zich (tijdelijk) heeft afgescheiden. Tevens wordt verwezen naar de senaat van Constantinopel door *aequales togas*. In vers 113 herhaalt Roma haar lammen-

35 Cameron (1970: 366-9) bespreekt Claudianus’ houding tegenover het Oosten en Constantinopel. Cf. Kelly (2003: 589). Cameron (1970: 367) beweert dat Claudianus’ oosterse afkomst zijn oordeel over Constantinopel gematigd zal hebben, maar dat hoeft natuurlijk niet. Bovendien kwam Claudianus uit Alexandrië, een concurrent van Constantinopel in de strijd om de leidende positie in het oosten.

36 De vertalingen van Claudianus zijn van d’Hane-Scheltema (2008), de tekst is van Hall (1985).

37 In d’Hane-Scheltema’s vertaling is dit weggefallen, maar Levy (1971: 135) merkt dit op en wijst ook op *celsa urbe* in *In Rufinum* 174. Daarvoor, in vers 172, wordt Constantinopel *Eoas arces* genoemd: ‘de burchstad in het oosten’.

tabele situatie en wordt Constantinopel enkel nog aangeduid met *altera*. Dit tekent de algemene erkenning – of in ieder geval herkenning – van Constantinopel als het andere Rome rond 400.

Slechts bij uitzondering maakt Claudianus een verwijzing naar de (mythische) geschiedenis van de stad en haar omgeving. In *In Rufinum* I 173-4 wordt dit type informatie vermengd met (wederom) een geografische opmerking die uitweidt over de route waarlangs Rufinus naar Constantinopel kwam: de stad ligt ‘dicht bij de eens onvaste Symplegaden en de zee van de Argonauten’ (*instabilesque olim Symplegadas et freta remis/incluta Thessalicis*). Dit is een bewuste (en vermoedelijk vooral decoratieve) verwijzing, want Rufinus kwam helemaal niet langs de Symplegaden.³⁸

In een schotschrift tegen een andere aartsvijand van Stilicho (en dus van Claudianus), de eunuch Eutropius, verwijst Claudianus naar Constantinopels geschiedenis. Tot ontsteltenis van de dichter worden in de stad zelfs standbeelden van Eutropius neergezet (*In Eutropium* II 70-2). Ook wordt Eutropius onterecht de lof toegezongen volgens Claudianus. Verschillende onterrechte loftuitingen worden hem toegebracht, bijvoorbeeld dat hij de derde stichter van de stad was, maar ‘wat denken Constantijn en Byzas dan?’ (*quod tertius urbis/conditor – hoc Byzas Constantinusque videbant?*, verzen 82-3). Byzas wordt aangehaald als eerste stichter van Byzantium. Constantijn is natuurlijk de stichter van de naar hem vernoemde opvolger van de oorspronkelijke stad. Claudianus laat echter na deze opmerking verder uit te werken. Gezien Claudianus’ hang naar het verre verleden en zijn geringe belangstelling voor het christendom is zijn gebrek aan belangstelling voor Constantijn echter niet verrassend.

Verderop in het gedicht brengt Claudianus’ (literaire) afkeer van Eutropius en de mensen om hem heen hem tot de wens dat Constantinopel (deels) verwoest mag worden: *Romam contemnere sueti/mirarique suas, quas Bosphorus obruat, aedes,/saltandi dociles aurigarumque periti* ‘Zij kijken neer op Rome, maar pronken luid met hun paleizen, die de Bosphorus met al hun fraai gedans en paardenfeesten weg mag spoelen.’ Uiteraard geldt deze verwensing eerst en vooral de raadgevers van Eutropius en niet de stad Constantinopel. Toch is het moeilijk voor te stellen dat Claudianus zich over Romeinse gebouwen op deze wijze uit zou laten.

Een verkenning van Claudianus’ visie op Constantinopel leert dat hij de stad alleen vanuit Romeins gezichtspunt bekijkt. Hij heeft geen aandacht voor de stad zelf en noemt haar alleen omdat ze nu eenmaal niet altijd te vermijden is. Maar zelfs dan verwijst hij naar haar zonder haar eigenlijke naam te noemen.³⁹ Hij heeft wel enige aandacht voor haar topografische positie. De Con-

38 Levy (1971: 52).

39 Long (2004: 14-5) somt nog meer plaatsen op waar Claudianus Constantinopel noemt en die ik niet heb besproken.

stantinopolitanen die hij noemt, vermeldt hij vooral om ze zwart te kunnen maken. Voor verdienstelijke burgers is geen plaats in zijn poëzie.

De schaduw van het oude Rome

Dat Constantinopel uitgroeide tot een zeer belangrijke stad in het laatste kwart van de vierde eeuw is onbetwistbaar. Het aanzien van een stad wordt echter niet alleen door haar politieke positie bepaald. Haar rol in het culturele discours is daarin ook een belangrijke factor. De poëzie is door haar aanzien en rijke traditie in de oudheid een belangrijke factor bij het bepalen van de status van een stad. Constantinopel blijkt in het Westen nog ver op Rome achter te lopen: die stad kan bogen op een enorme geschiedenis en daaraan verbonden culturele traditie terwijl het nieuwe Rome die geschiedenis en traditie nog niet heeft. Geen enkele dichter, of hij nu christelijk is of niet, heeft een oprechte interesse in Constantinopel. De basiselementen van stadspanegyriek die Quintilianus noemt komen wel terug, maar meestal niet alle drie in één passage. Het is het oude Rome dat de aandacht krijgt. Daarnaast zijn de streek en stad van herkomst van de dichters belangrijk (bij Namatianus en Ausonius).

De dichters kunnen niet helemaal om Constantinopel heen: soms omdat ze bij de keizer in het gevele willen komen (Porphyrius), omdat ze zich in de antieke traditie van stadspoëzie scharen (Ausonius) of omdat contemporaine politiek een rol speelt in hun gedichten en Constantinopel dan natuurlijk niet helemaal vermeden kan worden (vooral Claudianus). Claudianus vermijdt het noemen van de naam van de parvenu onder de steden echter zoveel mogelijk en Prudentius zelfs helemaal, hoewel hij niet onbekend was met politiek getinte gedichten zoals uit zijn gedicht *Contra Symmachum* blijkt. Rome bleef de boventoon voeren in het Westen (en een blik op de rest van de geschiedenis leert dat dit niet zou veranderen). Voor een niet onbelangrijk deel was dat te danken aan haar apostolische relieken, die prestigieuzer waren dan die van Constantinopel (in weerwil van Paulinus' bewering). Het nieuwe Rome heeft het oude dus nooit helemaal kunnen overvleugelen: in de vierde eeuwse poëzie is al te zien waarom dat een onmogelijke opgave was.⁴⁰

GLTC, Radboud Universiteit Nijmegen, Erasmusplein 1 (kamer 7.21), 6500 HD Nijmegen
 r.dijkstra@let.ru.nl; <http://radboud.academia.edu/RoaldDijkstra>

40 Mijn dank gaat uit naar Sophie Dekker, Erik Hermans en de redacteuren van *Lampas* voor hun commentaar en correcties.

Bibliografie

- Beck, H.-G. 1964. 'Konstantinopel – das neue Rom', *Gymnasium* 71, 166-174.
- Beck, R. 1969. *Die "Tres Galliae" und das "Imperium" im 4. Jahrhundert. Studien zum "Ordo urbium nobilium" des Decimus Magnus Ausonius (diss.)*, Zürich.
- Bardill, J. 2012. *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, New York.
- Burgess, R.W. 2003. 'The *Passio S. Artemii*, Philostorgius, and the Dates of the Invention and Translations of the Relics of Sts Andrew and Luke', *Analecta Bollandiana* 121 (1), 5-36.
- Cameron, A. 1970. *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford.
- Chantraine, H. 1992. 'Konstantinopel – vom Zweiten Rom zum Neuen Rom', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 43(1), 3-15.
- d'Hane-Scheltema, M. 2008. *Claudius Claudianus. Verzamelde gedichten*, Amsterdam.
- De Hartel, G. 1999. *Paulinus Nolanus. Carmina, indices et addenda edidit Guilelmus de Hartel. Editio altera supplementis aucta curante Margit Kamptner*, Wenen. (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum xxx)
- Delehaye, H. 1933. *Les origines du culte des martyrs. Deuxième édition revue*, Brussel.
- Döpp, S. en W. Geerlings. 2002. *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg.
- Dvornik, F. 1958. *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge (Massachusetts).
- Cancik, H., H. Schneider en M. Landfester. 1996-2003. *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart.
- Fux, P.-Y. 2003. *Les sept passions de Prudence (Peristephanon 2. 5. 9. 11-14). Introduction générale et commentaire*, Freiburg.
- Green, R.P.H. 1999. *Decimi Magni Ausonii opera recognovit brevique annotatione critica instruxit R.P.H. Green*, Oxford.
- Green, R.P.H. 1991. *The Works of Ausonius. Edited with Introduction and Commentary by R.P.H. Green*, Oxford.
- Hack, A. 1997. 'Zur römischen Doppelapostolizität. Überlegungen ausgehend von einem Epigramm Papst Damasus' I. (366-384)', *Hagiographica* 4, 9-33.
- Hall, J.B. 1985. *Claudii Claudiani carmina*, Leipzig.
- Hofmann, H. 2002. 'Roma caput mundi? Rom und imperium Romanum in der literarischen Diskussion zwischen Spätantike und dem 9. Jahrhundert', in *Roma fra Oriente e Occidente. 19-24 aprile 2001. Tomo primo*, Spoleto, 493-559.
- Irmischer, J. 1983. "'Nuova Roma" o "seconda Roma". *Renovatio o translatio?*', in P. Catalano en P. Siniscalco (ed.), *Roma Constantinopoli Mosca*, Napoli, 233-240.
- Kelly, G. 2003. 'The New Rome and the Old: Ammianus Marcellinus' Silences on Constantinople', *The Classical Quarterly* 53(2), 588-607.
- Klein, R. 2003. 'Zur heidnisch-christlichen Auseinandersetzung in Rom um die Wende vom 4. zum 5. Jahrhundert: Prudentius in Rom', *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 98(1-2), 87-111.
- Kytzler, B. 1972. *Roma aeterna. Lateinische und griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart*, Zürich e.a.
- Lavarenne, M. 1951. *Prudence, tome iv. Le livre des couronnes (Peristephanon liber), Dittochaon, Épilogue. Texte établi et traduit par M. Lavarenne*, Parijs.
- Levy, H.L. 1971. *Claudian's In Rufinum: an Exegetical Commentary*, Cleveland.
- Lolli, M. 1997. *D.M. Ausonius. Parentalia. Introduzione, testo, traduzione e commento a cura di Massimo Lolli*, Brussel.
- Long, J. 2004. 'Claudian and the City: Poetry and Pride of Place', in W.-W. Ehlers, F. Felgentreu en S.M. Wheeler (ed.), *Aetas Claudiana. Eine Tagung an der Freien Universität Berlin vom 28. bis 30. Juni 2002*, München e.a., 1-15.
- Mönnich, C.W. 1990. *Koningsvanen. Latijns-christelijke poëzie tussen Oudheid en Middeleeuwen 300-600*, Baarn.

- Mratschek, S.H. 2001. 'Vota et frequentationes. Heiligenkult und gesellschaftliche Kontakte des Paulinus von Nola auf dem Apostelfest in Rom', in *Pietro e Paolo. Il loro rapporto con Roma nelle testimonianze antiche. XXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma, 261-275.
- Paschoud, F. 1967. *Roma aeterna: Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Rome.
- Pernot, L. 1993. 'II. – L'éloge des cités', in *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain. Tome I. Histoire et technique*. Parijs, 178-215.
- Piras, A. 2001. 'Roma Petro Pauloque potens: Roma e gli apostoli negli scritti di Paolino di Nola', in *Pietro e Paolo. Il loro rapporto con Roma nelle testimonianze antiche. XXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Roma, 277-283.
- Roberts, M. 2001. 'Rome Personified, Rome Epitomized: Representations of Rome in the Poetry of the Early Fifth Century', *The American Journal of Philology* 122(4), 533-565.
- Roberts, M. 2007. 'Bringing Up The Rear: Continuity and Change in the Latin Poetry of Late Antiquity', in W. Verbaal, Y. Maes en J. Papy (ed.), *Latinitas Perennis. Volume 1. The continuity of Latin Literature*, Leiden e.a., 141-167.
- Ruysschaert, J. 1966. 'Prudence l'espagnol. Poète des deux basiliques romaines de S. Pierre et de S. Paul', *Rivista di Archeologia Cristiana* 42, 267-286.
- Smolak, K. 2001. 'Poeta peregrinus. Der Peristephanonzyklus des Prudentius als Pilgerpoesie und die Stellung des Gedichtes auf Petrus und Paulus (Per. 12) im Werkganzen', in *Pietro e Paolo. Il loro rapporto con Roma nelle testimonianze antiche. XXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*. Rome, 351-371.
- Stephenson, P. 2011 (1e uitgave 2009). *Constantine. Unconquered Emperor, Christian Victor*, Londen.
- Trout, D.E. 1999. *Paulinus of Nola. Life, Letters, and Poems*, Berkeley e.a.
- Verbaal, W. 2004. *Langs Romeinse kusten*, Leuven.
- Zarini, V. 2010. Rome au miroir de son passé chez les poètes latins de l'Antiquité tardive. Lezing voor de Associazione di Studi Tardoantichi, Napoli. Website: <http://www.studitardoantichi.org/einfo2/file/127558170-ZARINI.pdf>. geraadpleegd op 3-1-2012, 19 pagina's.